

Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan – in de klas

Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan, de spannende familieroman van Louis Couperus uit 1906, is nu [hertaald](#). Geen zin is geschrapt, spanning en psychologisch drama blijven overeind. Het boek is - in origineel óf in hertaling - zeer geschikt voor de leeslijst en literatuurles. Docenten kunnen een keuze maken uit de opdrachten en informatie hieronder om er klassikaal of individueel mee aan de slag te gaan.

Aanwijzing voor de docent: lees vooraf de opdrachten en informatie hieronder door en maak een keuze voor je leerlingen. Er is geen handleiding of antwoordmodel, neem [contact](#) op als je vragen hebt.

© lesmateriaal en hertaling: Michelle van Dijk

Inhoud

Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan – in de klas	1
Wie was Louis Couperus?	2
Opdracht: wie was Louis Couperus?	2
Introductie <i>Van oude mensen</i>	3
De naturalistische roman	3
Opdracht: de naturalistische roman	5
Opdracht: het spook van Zola	6
Cliffhangers en het Jan-Klaassen-syndroom: spanning (bij Couperus)	7
Opdracht: verhaalanalyse	8
Opdracht: wat een soap!	9
Opdracht: het moordbord	10
Opdracht: kijk en vergelijk / origineel en hertaling	11
Opdracht: een filosofisch boekengesprek (A: Socratic Circles)	12
Opdracht: een filosofisch boekengesprek (B: vraaggestuurd)	14
Bijlage 1: Émile Zola - <i>Thérèse Raquin</i>	15
Bijlage 2: Hoofdstuk II in originele tekst	23
Bijlage 3: Hoofdstuk II in hertaling	28
Bijlage 4: Vragen boekgesprek	33

Wie was Louis Couperus?

Lees de volgende pagina's over het leven en werk van Louis Couperus en maak de opdracht erbij. Zo leer je deze bijzondere schrijver beter kennen.

- A. Literatuurgeschiedenis.nl:
<https://literatuurgeschiedenis.nl/19de/auteurs/lg19033.html>
- B. Literatuurmuseum: <https://literatuurmuseum.nl/overzichten/activiteiten-tentoonstellingen/pantheon/louis-couperus>

Opdracht: wie was Louis Couperus?

Deze opdracht maak je:

- **voor** het lezen van de roman (vraag 5, 6, 7 na het lezen)
- **klassikaal / individueel**

1. Zoek op wat de volgende woorden betekenen zodat je de teksten beter begrijpt: gages, feuilletons, gezapigheid, eunuch, zwierig, fin de siècle, oververfijning, decadentie, dandy, kosmopoliet, overdadig, vermaard, gegoede kringen, mondain, om den brode, perikelen, oeuvre, neologismen, archaïsmen, contemporaine.
2. Hoe oud was Couperus toen hij in Nederlands-Indië leefde? Waarom woonde hij daar?
3. Op de pagina van het Literatuurmuseum staat: 'Dit huwelijk van de homoseksuele Couperus met zijn familielid, die zich haar hele leven, zichzelf wegcijferend, voor hem en zijn werk heeft ingezet, is vermoedelijk niet *geconsumeerd*.' Wat is dat: 'het huwelijk consumeren?' (Eigenlijk kan dit helemaal niet vastgesteld worden! Maar zeker is dat Couperus en zijn vrouw geen kinderen hebben gekregen.)
4. Klik de pagina's nu weg en probeer voor jezelf het volgende noteren:
 - vijf woorden die Louis Couperus als persoon typeren;
 - vijf woorden of woordgroepen die zijn werk typeren, dus waar gaan zijn boeken over?
5. **Na het lezen van de roman:** Welke overeenkomsten zie je tussen het leven van Louis Couperus en zaken in de roman *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*? Let daarbij vooral op het karakter van Lot.
6. Op de pagina van Literatuurgeschiedenis staat: 'Daarnaast spreken de bijfiguren uit de romans tot de verbeelding.' Aan welke bijfiguren uit *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan* denk jij dan het meest? Noem er twee.
7. Op de pagina van het Literatuurmuseum staat het literaire werk van Couperus ingedeeld in verschillende genres. Tot welk genre behoort *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*?

Introductie *Van oude mensen*

Bekijk circa één minuut van onderstaande video (van 16:50-18:00) voor een snelle en korte introductie van *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*, door Michelle van Dijk, die de hertaling van het boek maakte.

<https://youtu.be/kl6UKpEt89M?t=1009>

De naturalistische roman

Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan wordt gezien als een naturalistische roman.

Het naturalisme is een stroming in de literatuur die opkwam in Frankrijk rond 1870. Schrijvers in Europese landen hadden veel invloed op elkaar en al snel werd deze stroming ook ontdekt in Nederland. De Franse schrijver Émile Zola (1840-1902) was voorbeeld en inspiratiebron voor vele anderen.

Wat is het naturalisme? In de negentiende eeuw werd wetenschap steeds belangrijker en ook de psychologie kwam op. Het werd dus gebruikelijker om de psyche van de mens te bestuderen: waarom doen wij wat we doen? Volgens het naturalisme zijn er omstandigheden die het karakter en de daden van een mens bepalen: determinerende omstandigheden. Waar jij geboren bent, in welk gezin, welke sociale klasse en in welke tijd, tot welk geslacht en ras je behoort, welke erfelijke eigenschappen je erft... dat zou allesbepalend zijn, dacht men toen. En als twee mensen zeer uiteenlopende omstandigheden hadden gehad in hun leven, dan kon een ontmoeting of relatie alleen maar op problemen uitlopen.

Een schrijver kon in zijn verbeelding als in een soort laboratorium spelen met dit idee. Als je romanpersonages van verschillende komaf, maar bepaald door die achtergrond, bij elkaar brengt, wat gebeurt er dan? Een naturalistische roman was het verslag van die 'wetenschappelijke studie'. Vaak las je hierin dus niet het mooiste van de mens; de geschiedenissen liepen dan slecht af. Er is een botsing tussen idealen die de hoofdpersonen wel hebben, maar die zij niet waar kunnen maken doordat zij (bijna) fatalistisch gevormd zijn door hun bepalende omstandigheden. We noemen dat ook de 'geschiedenis van een ontzuivering'. Schrijvers schrijven soms vrij objectief, dus zonder te oordelen, over mensen van lagere komaf, over seks, moord, depressies. Dat viel niet altijd in de smaak bij negentiende-eeuwers die toch nog wel gewend waren aan zedelijke romans met een duidelijke positieve moraal.

Hoewel het Franse naturalisme de roman zag als wetenschappelijk experiment en de verteller in romans dus vrij objectief en ook zakelijk schreef over dat experiment, zien we in de Nederlandse literatuur nog iets anders. Onder invloed van de 'woordkunst' van de Tachtigers (een groep schrijvers die rond 1880 actief werd) was ook juist de impressionistische stijl van schrijven gebruikelijk: men probeerde een moment, een gevoel te vangen in woorden, kunst is 'de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie'. De indrukken van kleuren, geuren en geluid zijn belangrijk en soms heb je er zelfs nieuwe woorden voor nodig (neologismen).

Ton Anbeek, letterkundige, benoemde de volgende kenmerken van de Nederlandse naturalistische roman:

1. De hoofdpersoon is een 'nervus karakter', een man of vrouw die overgevoelig is, door de zenuwen opgevreten wordt.
2. Het verhaal is de geschiedenis van een ontzuivering. De hoofdpersonen verliezen de strijd tussen idealen en werkelijkheid, of anders gezegd: de nuchtere werkelijkheid is sterker dan wat men kan dragen. De hoofdpersoon moet dus berusten in zijn/haar ongeluk óf kiest ervoor om uit dat ongelukkige leven te stappen.
3. Het onevenwichtige karakter van de hoofdpersoon is te verklaren door determinerende (bepalende) omstandigheden: erfelijkheid en omgeving (het sociale milieu, klasse).
4. Er is een sterk maatschappij-kritische instelling, kritiek op het bedompte burgerleven met een dubbele moraal.

5. Er is belangstelling voor seksualiteit, taboe-onderwerpen krijgen in het naturalisme de aandacht.
6. Het taalgebruik in het naturalisme kenmerkt zich door enerzijds een zo natuurgetrouw mogelijke dialoog (want het is een wetenschappelijke studie, dus mensen worden geschetst zoals ze echt zijn) en anderzijds de eerder genoemde woordkunst, ook wel *écriture artiste* of 'mooischrijverij'.
7. Het vertelperspectief wordt steeds vaker een personale verteller (de hij-vorm), en de ouderwetse verteller-als-gids (auctoriale verteller) verdwijnt. De verteller zou (als 'wetenschapper') objectief moeten zijn.

Bronnen / verder lezen:

- Literatuurgeschiedenis.nl: '[De literatuur als wetenschap](#).'
- Algemeen letterkundig lexicon, uitleg bij '[naturalisme](#)' en '[woordkunst](#)'.
- Ton Anbeek: '[Kenmerken van de Nederlandse naturalistische roman](#)'.

Opdracht: de naturalistische roman

Deze opdracht maak je:

- **na** het lezen van de roman (lees de opdracht eventueel wel vooraf)
- **klassikaal / individueel**

In deze opdracht ga je *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan* analyseren als naturalistische roman. Lees hierboven de paragraaf 'De naturalistische roman'. Beantwoord dan de vragen.

1. Wie is de hoofdpersoon in *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*? Zou je de hoofdpersoon omschrijven als een 'nervus karakter'? Geef bewijs hiervoor uit de roman, ten minste twee citaten of voorbeelden waarin de hoofdpersoon duidelijk een gevoelig type is of juist niet.
2. Is het verhaal de 'geschiedenis van een ontzuivering'? Beargumenteer je antwoord.
3. Welke determinerende omstandigheden tref je aan in *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*? Benoem concreet welke karaktertrekken (van één of twee hoofdpersonen) voortkomen uit welke erfelijke of omgevingsfactoren.
4. Bekijk de woordkunst in de roman door 'in te zoomen' op hoofdstuk XVI van deel 1. Lees het [hier](#) (DBNL) in originele taal en vind minstens drie zinnen die volgens jou vallen onder 'woordkunst'.
5. In hetzelfde hoofdstuk vind je ook aanwijzingen voor de determinerende omstandigheden. Bij Couperus is er (blijkbaar) ook een duidelijk verschil tussen een 'zuidelijke' of 'noordelijke' ziel. Leg in eigen woorden uit wat het verschil inhoudt (gezien vanuit hoofdstuk XVI).
6. Als je kijkt naar de zeven kenmerken van de naturalistische roman, vind je die dan allemaal terug in *Van oude mensen*? Welke wel, welke niet? Licht je antwoord kort toe.

Opdracht: het spook van Zola

Deze opdracht maak je:

- **na** het lezen van de roman
- **klassikaal / individueel**

Couperus zou zich voor *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan* hebben laten inspireren door de roman *Thérèse Raquin* (1867) van Émile Zola. In deze roman is ook sprake van een 'crime passionel', waarna de geest van het slachtoffer de daders hun leven lang achtervolgt. Couperus las het boek toen hij zeventien was en was diep onder de indruk van het boek.

Lees in bijlage 1 een samenvatting en een hoofdstuk uit dit boek en beantwoord de vragen.

1. Alleen al in de namen lijkt Couperus in *Van oude mensen* te verwijzen naar *Thérèse Raquin* van Émile Zola. Welke twee persoonsnamen in *Van oude mensen* zijn een verwijzing?
2. Beide schrijvers kunnen erg beeldend vertellen. Welke woorden gebruikt Zola (in dit fragment) om de ruimte en sfeer te beschrijven? Noteer ca. tien woorden of zinsdelen.
3. Doe hetzelfde voor *Van oude mensen* en kijk daarvoor naar deel 1, (het begin van) hoofdstuk III, noteer ca. tien woorden of zinsdelen die ruimte en sfeer beschrijven.
4. Welke overeenkomsten en verschillen zie je tussen Zola en Couperus als het gaat om de beschrijvingen van sfeer en ruimte? Waarom is dit belangrijk?
5. Vergelijk nu de twee romans in grote lijnen. Wat valt je op, als je kijkt naar plot en hoofdpersonen/relaties? Welke overeenkomsten zie je? Welke verschillen?
6. In beide romans is er sprake van een huwelijk tussen neef en nicht. Hoewel er altijd wel discussie over is, is het in Nederland niet verboden. Het kwam vroeger vaker voor. (Couperus was zelf ook met zijn nicht getrouwd!) De romans oordelen ook niet over zo'n huwelijk, maar als je naar het naturalistische kenmerk van de erfelijkheid kijkt, is dit zeker in *Van oude mensen* wel een belangrijk gegeven. Waarom?
7. Bestudeer de spookverschijning in de twee romans. Kijk naar hoofdstuk XXI van *Thérèse Raquin* en vergelijk dit met de spookverschijning in *Van oude mensen*, waarover je leest in: deel 1, hoofdstuk III en deel 2, hoofdstuk V (einde van het hoofdstuk). Welke (bijna) letterlijke overeenkomsten zie je? Welke verschillen?
8. In de [beschrijving](#) van de kenmerken van de naturalistische roman schrijft Ton Anbeek: 'In het algemeen staan de ontnuchterde hoofdfiguren twee wegen open als zij de slag tussen ideaal en realiteit verloren hebben: een passief einde, nl. de berusting in ongeluk of de actieve beslissing uit dit onvolmaakte leven te stappen. In beide gevallen is de nuchtere werkelijkheid uiteindelijk sterker dan het weerstandsvermogen van de heldin of held. Er is een groot aantal romans dat juist op dit punt duidelijk afwijkt, nl. boeken met een optimistisch of gematigd positief slot.' Welke weg is gekozen in *Thérèse Raquin*? En in *Van oude mensen*?
9. Waarom heeft dezelfde misdaad uiteindelijk andere gevolgen? Kun je dit verschil verklaren vanuit de andere verschillen tussen de twee romans (vraag 5)?

Cliffhangers en het Jan-Klaassen-syndroom: spanning (bij Couperus)

Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan lijkt soms wel een soap of een bingewaardige Netflix-serie, zeker als je bekijkt hoe Couperus met spanning werkt in de roman. Couperus kende de moderne 'soap opera' of Netflix uiteraard niet, maar hij kende wel het negentiende-eeuwse melodrama; een lichte vorm van toneel waarbij de karakters stereotypen zijn, waarin emoties sterk uitvergroot worden en een groot geheim vaak de stuwmotor van het verhaal is. De lezer (of kijker) weet vaak meer dan de hoofdpersoon.

Stereotypes herken je al snel in tante Stephanie, het vogelvrouwtje, of in de geldbeluste Ina. Intriges, geheimen en geroddel zijn in deze roman erg belangrijk. En cliffhangers worden hier gecreëerd door bij een nieuw hoofdstuk steeds weer bij een ander personages te beginnen; dit is ook een techniek die we in soaps en series terugzien.

Vaak wordt hierbij opgemerkt dat Couperus 'feuilletons' schreef, vervolgverhalen in een krant of tijdschrift, wat de cliffhangers zou verklaren. Dat klopt voor bijvoorbeeld *Eline Vere*, de roman die in 1887 als serie gepubliceerd werd in *Het Vaderland*, een dagblad. *Van oude mensen* verscheen echter in 1905 in *Groot Nederland*, in zes delen van steeds meerdere hoofdstukken achter elkaar. Zeker is dat Couperus met *Eline Vere* en andere eerdere romans zijn vaardigheid als plotschrijver mede dankzij het feuilleton sterker heeft ontwikkeld.

Hoe werkt spanning in een roman eigenlijk? René Appel, die zelf misdaadschrijver is (en taalkundige), schreef daar een interessant artikel over. Hij onderscheidt de volgende soorten spanning:

1. Klassiek in de misdaadliteratuur is een verhaal waarbij er in het begin een lijk wordt gevonden. De lezer krijgt een raadsel voorgeschoteld, en de centrale vraag is natuurlijk: wie heeft het gedaan, wie is de moordenaar? Dit type spanning zou je **retrospectieve spanning** kunnen noemen, spanning die opgeroepen wordt door het oplossen van een raadsel uit het verleden.
2. **Prospectieve spanning** is het tegenovergestelde type. Daarbij gaat het niet om de vraag wat er gebeurd is, maar om wat er gáát gebeuren. Er hangt iets in de lucht, er dreigt iets, en de lezer moet nieuwsgierig worden gemaakt, worden gestimuleerd om door te lezen, tot hij merkt dat het drie uur 's nachts is geworden. Zo'n boek heet dan in Engelstalig reclamejargon 'unputdownable'.
3. Bij **globale spanning** gaat het om de kern van het hele boek; dit is meestal samen te vatten in: 'Wat is er gebeurd?' of 'Wat gaat er gebeuren?' Die vragen moeten de spanningsboog creëren die ervoor zorgt dat de lezer als het ware door het hele boek wordt getrokken – tot aan het hoogtepunt, en dan eindigt het verhaal.
4. **Lokale spanning** ontstaat door scènes die op zichzelf spannend zijn, zoals een achtervolging, een schietpartij, of een vrouw die 's nachts in een huis op onderzoek uitgaat omdat ze een vreemd geluid heeft gehoord.
5. Het scheppen van spanning heeft veel te maken met het geven en vooral het achterhouden van informatie. De schrijver laat de lezer bewust in het onzekere. Soms gebeurt dat door een scène af te kappen, zodat er een zogenoemde '**cliffhanger**' ontstaat. Op een wordt de scène bruut afgebroken. De schrijver last een regel wit in of begint een nieuw hoofdstuk. Dan pakt hij het verhaal niet direct op, maar met een

tijdsprong of perspectiefwisseling: het volgende hoofdstuk begint verder in de tijd, eventueel vanuit het perspectief van iemand anders, wat meer mogelijkheden biedt om de spanning te rekken.

6. Een schrijver kan een verhaal spannend maken door **informatie achter te houden**. Er zijn in principe drie mogelijkheden. Bij de eerste weet de lezer iets wat de romanfiguur niet weet. Dit is het 'Jan Klaassen-syndroom', denk aan kinderen voor de poppenkast, die zien dat Jan Klaassen wordt belaagd, terwijl hij dat zelf nog niet weet. Een andere term hiervoor is 'dramatische ironie'. Bij de tweede mogelijkheid om informatie te manipuleren, weet de romanfiguur iets wat de lezer niet weet, dus precies het omgekeerde van wat hierboven staat. Ten slotte kan de schrijver duidelijk laten blijken dat hij iets weet wat noch het personage noch de lezer weet: 'Ze kon niet voorzien dat dit de laatste keer was dat ze hem zou zien.'

Bron / verder lezen:

- René Appel: ['Spannend schrijven'](#). In: *Onze taal*, jaargang 67 (1998), nummer 1.

Opdracht: verhaalanalyse

Deze opdracht maak je:

- **tijdens / na** het lezen van de roman
- **klassikaal / individueel**

1. Wie zijn vlakke en wie zijn ronde personages in de roman? Neem de tabel over en vul in. (Zie ook ['Verhaalanalyse: personages'](#).)

Naam	Vlak/rond	Ontwikkeling*
Oma Ottilie Dercksz		
Opa Emile Takma		
Mama Ottilie		
Lot Pauws		
Elly		
Zus Ottilie		
Tante Adèle		
Tante Stefanie		
Oom Harold		
Ina d'Herbourg		
Oom Daniël		
Tante Floor		
Dokter Roelofsz		

*Maakt dit karakter een ontwikkeling door? Zo ja, omschrijf de ontwikkeling kort. Zo nee, vul in: 'geen'.

2. Couperus kiest ervoor zijn personages steeds heel duidelijk te typeren met beschrijvingen van het uiterlijk of karakter die herhaaldelijk terugkomen. Kies drie personages uit de roman en noteer voor elk van hen minimaal drie van die typische beschrijvingen.
3. De hoofdpersoon is het belangrijkste personage in een roman, de plot en de gebeurtenissen in het verhaal draaien om hem/haar. Over de roman *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan* wordt wel gezegd dat het een roman zonder echte hoofdpersoon is. Welke personages zouden hoofdpersoon van de roman genoemd kunnen worden? Waarom?
4. Vind jij dat er één hoofdpersoon is? Wie? Waarom?
5. Ga voor jezelf na: is de roman chronologisch? Wat is de vertelde tijd? Maak dan een tijdbalk van de gebeurtenissen in de roman. (Zie ook: ['Verhaalanalyse: tijd'](#).)
6. Wanneer speelt het verhaal zich af, naar jouw idee? Waarop baseer je jouw schatting?
7. In de uitleg 'Cliffhangers en het Jan-Klaassensyndroom' staan zes manieren beschreven om spanning te creëren. Je zou kunnen stellen dat al deze vormen van spanning voorkomen in *Van oude mensen*. Neem de tabel over en vul bij elke soort spanning een voorbeeld of uitleg in waarmee duidelijk wordt hoe die spanning aanwezig is in *Van oude mensen*.

Soort spanning	Voorbeeld / uitleg / op welke wijze aanwezig in <i>Van oude mensen</i>
Retrospectieve spanning	
Prospectieve spanning	
Globale spanning	
Lokale spanning	
Cliffhanger	
Informatie achterhouden	

Opdracht: wat een soap!

Deze opdracht maak je:

- **na** het lezen van de roman
- in **groepjes**

1. Kijk een soap (minimaal twee dagen), zoek eventueel meer informatie over de verhaallijnen op. Welke verhaallijnen spelen er op dit moment? Let vooral op geheimen en ingewikkelde relaties! Beschrijf de verhaallijnen kort.

2. Met welke verhaallijn en met welke cliffhanger eindigen de twee afleveringen die je hebt bekeken? Op welke manier is op die twee momenten spanning gecreëerd? (Lees ook hierboven 'Cliffhangers en het Jan-Klaassensyndroom'.)
3. Soapseries hebben ook hun eigen, herkenbare manier van filmen. De scènes zijn kort en als camerashot wordt vaak gekozen voor de close-up en de 'two shot'. Bij een two shot (tweegesprek) zijn twee spelers met elkaar in gesprek, maar je ziet van beiden gelijktijdig het gezicht in beeld. Heb jij dit ook teruggezien in de soap die je hebt bekeken? Wat viel je verder op aan de wijze van filmen, wat is kenmerkend voor de soap? Wat is kenmerkend voor de cliffhanger, hoe 'herken' je die?
4. Bekijk nu de volgende twee hoofdstukken uit *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*: deel 2, hoofdstuk V en VI. Met welke verhaallijn en met welke cliffhanger eindigen deze hoofdstukken? Op welke manier is op die twee momenten spanning gecreëerd? (Zie 'Cliffhangers en het Jan-Klaassensyndroom'.)
5. Kies een van deze twee hoofdstukken (deel 2, hoofdstuk V of VI) en maak er een soapverfilming van. Schrijf eerst een script; noteer welke wijze van filmen (vraag 3) je bij elke scène wilt gebruiken; bedenk goed hoe je een spannende cliffhanger creëert; maak een rolverdeling en kies een plek om te filmen – en maak de film.

Opdracht: het moordbord

Deze opdracht maak je:

- **voor en tijdens** het lezen van de roman
- **klassikaal / in groepjes**

Zestig jaar geleden is er sprake geweest van een verdacht sterfgeval. De heer Dercksz kwam op een regenachtige nacht in de Indische bergen om het leven. De mogelijke verdachten en getuigen zijn al erg oud, maar ze leven nog, dus het cold case-team moet zich haasten om de waarlijke toedracht van dit sterfgeval te achterhalen. In het netwerk van de familie zijn allerlei verdachte gebeurtenissen en er zijn diverse bronnen die er dichterbij of juist verder vanaf staan. Het coldcase-team (de klas) wordt ingedeeld in een aantal units (groepjes) en elke unit krijgt een paar getuigen van wie zij alles in kaart moeten brengen, op basis van alle informatie die te vinden is in *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*.

Het coldcase-team vraagt zich af: wie weet wat? Wanneer is wat gebeurd en wat bekend geworden? Wie heeft welke rol gehad? Wie heeft het al die tijd geheim gehouden en om welke reden? Op welke manier lijden mensen onder het verleden (vreemd gedrag = aanwijzing dat zij meer weten!)? Wie weet precies wat en sinds wanneer? Is het 'weten' of slechts een vermoeden? Met wie heeft hij/zij het geheim gedeeld, of gesproken over vermoedens? Welk verhaal, welke bron is betrouwbaar? Welke belangen hebben alle betrokkenen?

Maak een groot moordbord in de klas, met minimaal 1 A4 ruimte per personage:

- unit 1: oma Ottilie Dercksz, oom Daniël en tante Floor, tante Thérèse, zus Ottilie.
- unit 2: mama Ottilie, baboe Ma-Boeten en haar zoon, tante Adèle, Elly.

- unit 3: opa Emile Takma, tante Stefanie, Frans Steyn de Weert, Lot.
- unit 4: oom Harold, oom Anton, Ina en jonkheer Leopold d'Herbourg, dokter Roelofsz.

Wat moet er op het bord komen? Van elke betrokkene is uiteraard een **karakterschets** nodig en **verdachte zaken, uitspraken en gebeurtenissen** moeten steeds genoteerd worden. Met lijnen worden de personen met elkaar verbonden. Elke week hebben de units iets meer informatie uit het boek gehaald en kan het bord bijgewerkt worden. Eventueel kan een tabel helpen om tijdens het lezen notities te maken:

Naam	Hoofdstuk	Welke relatie heeft hij/zij met het slachtoffer Dercksz?	Welk opvallend gedrag vertoont hij/zij?	Wat <u>denkt</u> / <u>vermoedt</u> / <u>zegt</u> / <u>vraagt</u> hij/zij over de dood van Dercksz? (en eventueel: met / tegen wie?)	Wat <u>weet</u> hij/zij over de dood van Dercksz en hoe weet hij/zij dat (bewijs)?	Welke belangen heeft hij/ zij? (erfenis, chantage, knagend geweten...)

En als alles uitgewerkt en opgelost is, als de daders bekend zijn? Een nabespreking. Wat is het belang van het verleden en het oplossen van zo'n zaak? Wat doet het met mensen als ze geheimen bij zich dragen? Wat betekent het voor de familie om die geheimen alsnog te ontdekken? Wat betekent dit voor Lot en Elly? Hadden ze het misschien liever níet geweten?

Opdracht: kijk en vergelijk / origineel en hertaling

Deze opdracht maak je:

- **voor / tijdens / na** het lezen van de roman
- **klassikaal / individueel**

1. Lees hoofdstuk II in de originele tekst en in hertaling (bijlage 2 en 3).
Hoe ervaar jij het lezen van het origineel? Geef aan: ik kan de originele tekst **goed / redelijk / matig / slecht / helemaal niet** lezen en begrijpen. Leg uit wat jij moeilijk of juist makkelijk vindt. En zou je het volledige boek liever in originele versie of in hertaling lezen? Leg ook uit waarom.
2. In de originele tekst vind je de volgende woorden: *manieën, omstarreld, causerieën, complexie, geincrusteerd*. Hoe zijn deze woorden hertaald?
3. Zoek in de originele tekst vijf woorden die je zelf ook nog niet kende. Noteer ook de hertaling van die woorden.
4. Zijn er in de hertaling ook nog woorden die je niet kent? Noteer die met de betekenis (zoek de woorden op in een woordenboek).
5. Een 'leenwoord' is een woord dat we aan een andere taal ontleend hebben. Denk aan *computer*, een Engels leenwoord. Of *bureau*, uit het Frans. Couperus gebruikt vaak woorden uit het Frans; in de negentiende eeuw werd er door mensen van stand

vaak ook in het Frans gesproken en Couperus verbleef regelmatig in Frankrijk. Zoek in de originele tekst twee leenwoorden uit het Frans.

6. De hertaler heeft niet alleen losse woorden hertaald. De zinnen zijn soms ook veranderd. Kies één voorbeeldzin waarin je een duidelijke verandering ziet, noteer die zin in origineel en hertaling en leg uit wat de verandering is.
7. In het nawoord zegt de hertaler: 'In lange dialogen weet je soms niet meer wie wat zegt, en de verschillende aanduidingen voor dezelfde persoon kunnen verwarrend zijn. Daarom gebruik ik een vaste aanduiding voor personen.' In dit hoofdstuk gebeurt dit ook. Geef twee voorbeelden van personen met hun vaste aanduiding in de hertaling, die anders is dan in het origineel.
8. Dit hoofdstuk heeft in de originele tekst 2591 woorden en in de hertaling 2611. De hertaling is dus ietsje langer. Welke verklaring kun je daarvoor bedenken? Zoek voor jouw verklaring bewijzen in de tekst.
9. In dit hoofdstuk maken we vooral kennis met Elly en haar opa Takma. Beschrijf deze personen met woorden uit de tekst (origineel of hertaling). Kies vijf woorden per persoon.
10. Een hertaling wijzigt het originele verhaal niet, het is geen bewerking. Hoe zou een moderne bewerking eruit kunnen zien? Laat je inspireren door deze bijzondere karakters en probeer het zelf. Welke obsessies zou Elly in de 21e eeuw hebben, wat zou opa Takma dragen? Kies een fragment uit hoofdstuk II met Elly of opa Takma (ongeveer een halve pagina), plaats Elly en Takma in deze tijd en herschrijf het fragment.

Opdracht: een filosofisch boekengesprek (A: Socratic Circles)

Deze opdracht maak je:

- **na** het lezen van de roman
- **klassikaal**

In een socratisch gesprek zoeken de gespreksdeelnemers samen naar een antwoord (consensus) op een door hen gestelde vraag. Het doel is consensus, geen debat. Het doel is ook het precies verwoorden van vragen en antwoorden, meningen en argumenten. De gespreksdeelnemers bedenken het liefst zelf de vragen en komen dan ook met eigen (lees)ervaringen. Als dat nog te moeilijk is, kan de docent een meer sturende rol aannemen. Zie ook opdracht B.

De 'Socratic Circles' zijn een variant op het socratisch gesprek die goed werkt in de klas. Wanneer je nog nooit een socratisch gesprek hebt gevoerd, of het niet als werkvorm kent – en de leerlingen niet – dan is het goed je eerst hierin te verdiepen. Een leestip is het boek *Socratic Circles* van Matt Copeland. Korte weergaven van de socratische methode (voor het onderwijs) vind je ook hier: [link 1](#), [link 2](#), voor de Circles: [link 3](#), [link 4](#) (uitgebreid).

Simpel gezegd: bij de Socratic Circles vormt een groep leerlingen in de klas een cirkel waarin zij een socratisch gesprek voeren, op basis van een (door iedereen gelezen) tekst; een ander deel van de klas luistert en geeft achteraf feedback. Hoe doe je dit op basis van een roman?

1. Deel de klas op in groepen (rustige, kleine klas: twee groepen; anders drie groepen).
2. Groep 1 gaat in een cirkel zitten, leerlingen uit de andere groepen blijven op hun plaats met een feedbackformulier.
3. Er kan een (aangewezen) gespreksleider in de leerlinggroep zijn, maar dat hoeft niet. Dat kan de groep ook zelf bepalen. De gespreksleider houdt het gesprek op gang, begint met vragen stellen. (Het liefst is de docent alleen aan het luisteren... als de docent nodig is als gespreksleider, dan doet de docent dat alleen om het gesprek en de werkvorm te stimuleren, de docent brengt geen inhoud in.)
4. Leg uit wat de stappen zijn en benoem vooraf wat het doel is: een vraag onderzoeken en tot consensus komen; geen debat. Ieders inbreng is waardevol. Onderbreek de ander niet, lach elkaar niet uit, gebruik geen sarcasme, luister goed en met een open geest. Werk samen, zorg dat iedereen hardop meedenkt, stel vragen, onderzoek, vraag door en luister actief en nauwkeurig. Zeg wat je zelf denkt en weet vanuit jouw (lees)ervaring. Discussieer over wat je gelezen hebt, niet over persoonlijke ideeën – verwijst regelmatig naar de tekst.
5. De groepsleden bepalen een hoofdvraag. Welke vragen kwamen op bij het lezen van *Van oude mensen, de dingen die voorbijgaan*? Welke onderwerpen/vragen zetten je aan het denken en zijn het verder verkennen waard? Daaruit wordt een keuze gemaakt. Het moet gaan om een algemene, fundamentele vraag die je kunt beantwoorden door na te denken – geen feitenvraag, een (open) vraag waarbij vele antwoorden mogelijk zijn.
6. Vanuit de hoofdvraag brengen de groepsleden ervaringen in die bij deze vraag passen. Leeservaringen uit het boek, maar ook ervaringen uit de werkelijkheid die hier wel of niet bij passen om de leeservaringen beter te kunnen duiden. Hierover vragen zij door, anderen vullen aan met hun leeservaringen, nieuwe vragen en antwoorden, ze spiegelen elkaars antwoorden om scherper te verwoorden, zo praten zij verder. Ze proberen op basis van de leeservaringen en gedachten hierover een onderbouwd antwoord te vinden.
7. Het gesprek kan afgerond worden als de hoofdvraag van voldoende kanten belicht is en er consensus is over het antwoord. Wanneer dat antwoord expliciet verwoord is en iedereen ermee instemt, is het gesprek afgerond. Het is ook mogelijk om het gesprek in tijd te begrenzen, ongeacht of het eindantwoord er is; laat de leerlingen vooraf weten hoe lang het gesprek duurt.

De feedback van de anderen in de klas kan gegeven worden met gebruik van een feedbackformulier, zie hieronder een voorbeeld uit Matt Copeland: *Socratic Circles, Dostering Critical and Creative Thinking in Middle and High School*. De tweede groep (de 'outer circle') maakt notities en het socratisch gesprek wordt onder leiding van de docent kort nabesproken – en daarna herhaalt het proces zich met een wisseling van de groepen, dus de tweede groep wordt 'inner circle' en voert zelf een nieuw gesprek. Het beoordelen met het formulier is geen doel op zich; doel is de discussievaardigheden te vergroten en het helpt om daarbij op deelaspecten te benoemen wat er goed gaat en wat nog beter kan. Nog meer uitgebreide feedbackformulieren vind je ook [hier](#).

Opdracht: een filosofisch boekengesprek (B: vraaggestuurd)

Deze opdracht maak je:

- **na** het lezen van de roman
- **klassikaal / in groepjes**

Het doel van deze opdracht is ook een literair-filosofisch gesprek, alleen worden er al vragen benoemd. Wanneer de werkvorm van Socratic Circles nog onbekend is en/of iets te abstract, dan is dit een goed alternatief.

1. Bekijk vooraf de vragenkaartjes (bijlage 4), vul eventueel aan met eigen vragen en print voldoende sets.
2. Je deelt de klas in groepen in; je kunt kiezen voor twee grote groepen, waarbij (net als bij de Socratic Circles) de buitenste kring feedback geeft op de binnenste die een gesprek voert (en daarna andersom). Je kunt ook meerdere kleine groepjes maken, die gelijktijdig gesprekken voeren, al dan niet met een groeps- of klasevaluatie achteraf.
3. Leg uit wat de stappen zijn en benoem vooraf wat het doel is: een vraag onderzoeken en tot consensus komen; geen debat. Ieders inbreng is waardevol. Onderbreek de ander niet, lach elkaar niet uit, gebruik geen sarcasme, luister goed en met een open geest. Werk samen, zorg dat iedereen hardop meedenkt, stel vragen, onderzoek, vraag door en luister actief en nauwkeurig. Zeg wat je zelf denkt en weet vanuit jouw (lees)ervaring. Discussieer over wat je gelezen hebt, niet over persoonlijke ideeën – verwijst regelmatig naar de tekst.
4. Bij kleine groepjes is een gespreksleider overbodig; bij een grote groep kun je hier nog wel voor kiezen.
5. Bepaal vooraf een tijd per vraag/kaartje of eis, zodat zij meerdere vragen (kort) behandelen, óf: laat leerlingen één vraag (al dan niet naar keuze) uitputtend behandelen.
6. Bij aanvang pakt (of kiest) de groep een vraag. Vanuit die vraag brengen de groepsleden ervaringen in die bij deze vraag passen. Leeservaringen uit het boek, maar ook ervaringen uit de werkelijkheid die hier wel of niet bij passen om de leeservaringen beter te kunnen duiden. Hierover vragen zij door, anderen vullen aan met hun leeservaringen, nieuwe vragen en antwoorden, ze spiegelen elkaars antwoorden om scherper te verwoorden, zo praten zij verder. Ze proberen op basis van de leeservaringen en gedachten hierover een onderbouwd antwoord te vinden.
7. Het gesprek kan afgerond worden als de hoofdvraag van voldoende kanten belicht is en er consensus is over het antwoord. Wanneer dat antwoord expliciet verwoord is en iedereen ermee instemt, is het gesprek afgerond. Het is ook mogelijk om het gesprek in tijd te begrenzen, en een volgende vraag te behandelen.

Bijlage 1: Émile Zola - *Thérèse Raquin*

Wanneer de moeder van Thérèse Raquin overlijdt, groeit zij op bij haar tante, mevrouw Raquin. Mevrouw Raquin heeft een zoon, Camille. Als Thérèse 21 is, trouwt ze met haar neef Camille. Ze leert zijn jeugdvriend Laurent kennen en de twee hebben een hartstochtelijke affaire. Omdat de stiekeme afspraakjes steeds moeilijker te organiseren zijn, komt Thérèse met het plan Camille te doden. Dat gebeurt ook: tijdens een gezamenlijk boottripje duwt Laurent hem overboord. Ze komen ermee weg, want men denkt dat het een ongeluk is geweest. Na enige tijd trouwen Laurent en Thérèse. In dit hoofdstuk zijn zij zojuist getrouwd: het is hun huwelijksnacht.

hoofdstuk XXI

Zorgvuldig sloot Laurent de deur achter zich, bleef een ogenblik tegen die deur geleund staan terwijl hij onrustig en verlegen de kamer rondkeek.

In de schoorsteen vlamde een helder vuur en wierp grote gele lichtplekken, die op het plafond en de muren dansten. Het vertrek was aldus door een levendig, flakkerend schijnsel verlicht; de lamp, die op een tafel stond, leek flauwtjes in dit licht. Mevrouw Raquin had de kamer aardig willen inrichten, en nu was deze heel wit en welriekend, als moest hij dienen als een nestje voor een jonge, frisse liefde; zij had het leuk gevonden het bed van enkele stroken kant te voorzien en de vazen op de schoorsteen met grote boeketten rozen te vullen. Een behaaglijke warmte en lauwe geuren hingen in het vertrek. De sfeer was stemmig en rustig, in zekere zin vervuld van wellustige slaperigheid. In de zinderende stilte maakte het haardvuur korte, droge, knetterende geluiden. Men had zich in een verrukkelijke hermitage¹ kunnen wanen, in een verlaten oord waar het warm was en heerlijk rook, waar geen geschreeuw van buiten doordrong, een van die oorden die geschapen en toegerust zijn voor zinnelijke genoegens en de verborgen verlangens van de hartstocht.

Thérèse zat op een laag stoeltje aan de rechterkant van de haard. Met de kin in de hand zat ze in de heldere vlammen te staren. Zij keek niet om toen Laurent binnenkwam. Gekleed in onderrok en een met kant afgezet lijfje, leek zij in het vurige schijnsel van de haard spierwit. Haar hemd zakte af en er verscheen een stukje roze, half door een zwarte haarlok bedekte schouder.

Zonder iets te zeggen deed Laurent enkele stappen. Hij trok zijn jas en vest uit. Toen hij in hemdsmouwen stond, keek hij opnieuw naar Thérèse, die zich niet bewogen had. Hij scheen te aarzelen. Toen zag hij het beetje van de schouder en huiverend bukte hij zich om zijn lippen op dit stukje naakte huid te drukken. Zich bruusk omwendend trok de jonge vrouw haar

¹ hermitage = kluizenaarshut

schouder weg. Zij vestigde op Laurent een zo vreemde blik vol weerzin en angst, dat hij slecht op zijn gemak terugdeinsde, alsof hij zelf ook door vrees en afschuw bevangen werd.

Laurent nam aan de andere kant van de haard tegenover Thérèse plaats. Zo bleven zij wel vijf minuten zwijgend en onbeweeglijk zitten. Nu en dan schoten roodachtige vlammen uit het hout en dan kwam er een bloedrode gloed op de gezichten van de moordenaars.

Bijna twee jaar lang waren de minnaars niet meer samen alleen in dezelfde afgesloten kamer geweest, waar zij elkaar hadden kunnen toebehoren. Zij hadden geen amoureuze ontmoeting meer gehad sinds de dag waarop Thérèse naar de rue Saint-Victor was gekomen en Laurent op het idee van de moord had gebracht. Uit voorzichtigheid hadden zij hun lichaam ontwend. Maar net hadden zij zich een handdruk, een vluchtige kus gepermitteerd. Na de moord op Camille, toen de begeerte hen opnieuw verteerde, hadden zij zich in afwachten van de huwelijksnacht beheerst en zichzelf dulle genietingen beloofd zodra zij zeker waren dat straf zou uitblijven. Nu was de huwelijksnacht eindelijk aangebroken en bleven zij bang tegenover elkaar zitten, plotseling bevangen door een gevoel van onbehagen. Zij hoefden hun armen maar uit te strekken om elkaar hartstochtelijk te omhelzen, maar hun armen leken slap, alsof zij al moe en verzadigd waren van de liefde. De inspanningen van die dag drukten meer en meer op hen. Zij keken elkaar zonder begeerte angstig verlegen aan en leden eronder zo stil en koel te blijven. Hun hartstochtelijke dromen eindigden in een vreemde werkelijkheid: dat zij er in geslaagd waren Camille te vermoorden en met elkaar te trouwen, dat Laurents mond even de schouder van Thérèse had beroerd, was al voldoende om hun wellust tot walgens toe en tot hun schrik te stillen.

Wanhopig begonnen zij in zichzelf naar een restje van die hartstocht te zoeken, die hen vroeger had verteerd. Het kwam hun voor dat er onder hun huid geen spieren, geen zenuwen meer waren. Hun verlegenheid, hun onrust groeide. Zij bespeurden een valse schaamte hier zo zwijgend en triest tegenover elkaar te zitten. Zij hadden graag de kracht gehad elkaar te omarmen en uit te putten, om in hun eigen ogen niet voor een stel stommelingen door te gaan. Hoe hadden ze het nou! Zij behoorden elkaar toe, zij hadden een mens gedood en een weerzinwekkende komedie gespeeld om zich, wanneer zij maar wilden, schaamteloos te kunnen overgeven aan de verzadiging van hun lusten en nu zaten zij daar, verstijfd, uitgeput, met uitgebluste zinnen. Ten slotte leek een dergelijke ontknoping hun afschuwelijk, belachelijk en wreed. Daarom probeerde Laurent over hun liefde te praten, de herinnering aan vroeger weer te doen herleven en hij deed daarbij een beroep op zijn verbeelding teneinde zijn tedere gevoelens weer aan te wakkeren.

‘Thérèse,’ zei hij, zich naar de jonge vrouw overbuigend, weet je nog: onze middagen in deze kamer?... Ik kwam binnen door die deur daar... Vanavond ben ik door deze deur gekomen... Wij zijn vrij, nu kunnen wij in alle rust van elkaar houden.’

Hij sprak aarzelend, mat. Neergehurkt op het lage stoeltje, bleef de jonge vrouw in gedachten verdiept in de vlammen kijken en hoorde hem niet. Laurent vervolgde:

‘Weet je het nog? Ik had een droom, ik wilde een hele nacht bij je blijven, in jouw armen inslapen en de volgende morgen door jouw kussen gewekt worden. Nu laat ik die droom werkelijkheid worden.’

Thérèse maakte een beweging alsof zij verrast was een stem te horen, die bij haar oren stamelde; zij keerde zich naar Laurent, op wiens gezicht het haardvuur op dat moment een groot roodachtig schijnsel wierp; ze zag dit bloedrode gelaat en huiverde.

Verwarder, onrustiger ging de jonge man verder:

‘Het is ons gelukt, Thérèse, wij hebben alle hindernissen uit de weg geruimd en nu behoren we elkaar toe... De toekomst is van ons, ja toch? Een toekomst vol rustig geluk en verzadigde liefde... Camille is er niet meer...’

Laurent zweeg, zijn keel was droog, toegeknepen, hij kon niet verder. Bij de naam Camille was Thérèse een steek door het lijf gegaan. Wezenloos, bleek en huiverend keken de beide moordenaars elkaar aan. Nog altijd dansten de gele lichtplekken van het haardvuur op het plafond en op de muren, men rook de weeë rozengeur en het geknetter van het hout wierp droge geluiden de stilte in.

Nu hadden de herinneringen vrij spel. De spookgestalte van Camille was opgeroepen en zat nu tussen de jonggehuwden in, voor het vlammeende vuur. In de warme lucht die zij inadenden, roken Thérèse en Laurent weer de koude, klamme geur van de verdronkene; zij zeiden tot zichzelf dat er dicht bij hen een lijk was en zij namen elkaar op zonder dat zij zich dorsten te bewegen. Toen speelde zich diep in hun geheugen heel de verschrikkelijke geschiedenis van hun misdaad weer af. De naam van hun slachtoffer was voldoende geweest om het verleden bij hen op te roepen, en hen te dwingen opnieuw de angst van de moord te doorstaan. Zij zeiden geen stom woord, ze keken elkaar aan, en beiden beleefden tegelijkertijd dezelfde nachtmerrie, beiden vertelden elkaar met de ogen hetzelfde verschrikkelijke verhaal. Deze uitwisseling van ontzette blikken, dit verhaal zonder woorden dat zij elkaar gingen vertellen over de moord, veroorzaakte in hen een ondraaglijke, hevige angst. Hun zenuwen spanden zich, een crisis dreigde; zij hadden kunnen gaan schreeuwen, elkaar misschien kunnen slaan. Om hun herinneringen te verjagen, ontworstelde Laurent zich met geweld aan de panische vervoering die hem onder Thérèses blik in de ban hield; hij deed enkele stappen in de kamer; hij trok zijn laarzen uit en deed zijn pantoffels aan; vervolgens ging hij weer bij de schoorsteen zitten en probeerde over onbelangrijke dingen te praten.

Thérèse begreep wat hij verlangde. Zij trachtte zijn vragen te beantwoorden. Ze praatten over koetjes en kalfjes, ze wilden zich dwingen tot een banaal gesprek. Laurent meende dat het in de kamer warm was, Thérèse zei dat het onder het trapdeurtje door toch wel tochtte. En met plotselinge angst wendden zij zich beiden naar het deurtje. De jongeman begon snel over de rozen te praten, over het vuur, over alles wat hij maar zag; de jonge vrouw spande zich in eenlettergrepige antwoorden te vinden, om het gesprek niet te laten stokken. Zij waren wat van elkaar af gaan zitten; zij deden ongedwongen; zij trachtten te vergeten wie zij waren en elkaar te behandelen als vreemdelingen die door een of ander toeval bijeengebracht waren.

En terwijl zij zinloze dingen zeiden, raadden zij, of zij wilden of niet, door een zonderling verschijnsel, de gedachten van de ander, die ieder achter de banaliteit van zijn woorden verborg. Zij dachten onontkoombaar aan Camille. Hun ogen vertelden het verhaal van wat er gebeurd was verder; terwijl zij hardop met elkaar spraken over wat hun te binnen wilde schieten, hielden zij met hun blik een onafgebroken gesprek zonder woorden. De woorden die zij zo nu en dan lieten vallen, betekenden niets, stonden niet met elkaar in verband, spraken elkaar tegen; hun gehele wezen hield zich bezig met de stille uitwisseling van hun verschrikkelijke herinneringen. Als Laurent over de rozen of het vuur, of wat dan ook praatte, begreep Thérèse maar al te goed dat hij haar aan de worsteling in de boot herinnerde, aan het doffe geluid van Camilles val; en als Thérèse een onbetekenende vraag met ja of nee beantwoordde, begreep Laurent dat zij bedoelde dat zij zich een bijzonderheid van de misdaad wel of niet herinnerde. Zo spraken zij openhartig met elkaar zonder woorden nodig te hebben, terwijl zij over iets heel anders praatten. Daar zij zich aan de andere kant van de woorden die

zij uitspraken, niet bewust waren, volgden zij zin voor zin hun geheime gedachten; zij hadden hun bekentenissen plotseling hardop kunnen voortzetten, zonder op te houden elkaar te begrijpen. Dit soort aanvoelen, deze hardnekkigheid waarmee hun geheugen hun onophoudelijk Camilles beeld voorhield, bracht hen langzaam maar zeker in paniek; zij zagen heel goed in dat zij elkaars gedachten raadden en dat, als zij niet zwegen, de woorden vanzelf uit hun mond zouden komen om de naam van de verdrinkene te noemen en de moord te beschrijven. Toen persten zij de lippen stijf op elkaar, hun gesprek stokte.

Maar in de drukkende stilte die toen ontstond, hadden zij het nog steeds over hun slachtoffer. Het leek hun of hun blikken zich in elkaars lichaam boorden en duidelijke, vlijmscherpe zinnen tot in hun ziel lieten doordringen. Nu en dan meenden ze elkaar hardop te horen praten; hun zintuigen werden bedrieglijk, hun gezichtsvermogen werd een soort zonderling, fijn gehoor; zij lazen elkaars gedachten zo duidelijk van het gezicht, dat die gedachten een vreemde, galmende klank kregen, die hun hele wezen deed trillen. Ze zouden elkaar niet beter hebben verstaan als zij elkaar hartverscheurend hadden toegeschreeuwd: 'Wij hebben Camille vermoord en daar ligt zijn lijk, tussen ons in, en het maakt ons koud om het hart.' En de verschrikkelijke bekentenissen gingen maar door, werden steeds zichtbaarder, dreunden steeds harder in de rustige, klamme atmosfeer van de slaapkamer. Laurent en Thérèse waren hun verhaal zonder woorden begonnen op de dag van hun eerste ontmoeting in de winkel. Daarna waren de herinneringen een voor een gekomen, in de juiste volgorde; zij hadden elkaar verteld over de uren van zingenot, over de momenten van aarzeling en woede, over het verschrikkelijke ogenblik van de moord. Toen hadden zij hun lippen opeengeklemd en niet langer over ditjes en datjes gesproken, uit vrees plotseling, zonder het te willen, Camilles naam te noemen. En hun gedachten die niet stilstonden, hadden hen daarna gevoerd naar die angst, dat bangelijke wachten dat op de moord was gevolgd. En zo kwamen ze ertoe aan het lijk van de verdrinkene te denken zoals het op de stenen vloer in de Morgue² lag. Met zijn blik vertelde Laurent Thérèse al zijn angsten, en Thérèse, tot het uiterste gedreven en als door een ijzeren hand gedwongen haar lippen vaneen te doen, zette plotseling hardop hun gesprek voort:

'Heb jij hem gezien in de Morgue?' vroeg zij Laurent zonder de naam van Camille te noemen.

Laurent scheen deze vraag te verwachten. Sinds enige ogenblikken had hij deze op het bleke gezicht van de jonge vrouw gezien.

'Ja,' antwoordde hij met verstikte stem.

De moordenaars huiverden. Zij kwamen dicht bij het vuur en strekten hun handen naar de vlammen, alsof er een ijskoude windvlaag door het warme vertrek was gewaaid. Diep ineengedoken, zaten zij daar gehurkt en zeiden een ogenblik niets. Toen vervolgde Thérèse dof:

'Zag hij eruit alsof hij erg geleden had?'

Laurent kon het niet antwoorden. Hij maakte een gebaar van schrik, alsof hij een weerzinwekkend visioen wilde verjagen. Hij stond op, liep naar het bed, keerde zich wild om en kwam met uitgestrekte armen op Thérèse af.

'Kus me,' zei hij en strekte zijn nek.

² Morgue = mortuarium, lijkenhuis

Thérèse was opgestaan; in haar nachtkleding zag zij er heel erg bleek uit; zij leunde half achterover, met haar elleboog op de marmeren schoorsteen steunend. Zij bekeek Laurents nek. Zij had een roze vlek ontdekt op de witte huid. Het opstijgende bloed maakte de vlek groter; hij werd vuurrood.

‘Kus me, kus me,’ herhaalde Laurent; zijn gezicht en nek gloeiden.

De jonge vrouw boog haar hoofd nog verder achterover om een kus te ontwijken, en terwijl ze haar vingertop op Camilles beet legde, vroeg zij haar echtgenoot:

‘Wat heb je daar? Ik wist niet dat je daar een wond had.’

Laurent had het gevoel of Thérèses vinger zijn keel doorboorde. Onder de aanraking van haar vinger deinsde hij schielijk terug en slaakte een zachte kreet van pijn.

‘Dat,’ stotterde hij, ‘dat...’

Hij aarzelde, maar hij kon niet liegen; tegen zijn zin zei hij de waarheid.

‘Daar heeft Camille mij gebeten, weet je nog wel, in de boot. Het is niks, het is genezen... kus me nou, kus me.’

En de arme kerel strekte zijn schrijnende nek. Hij wilde dat Thérèse hem op het litteken kuste; hij rekende erop dat een kus van deze vrouw de talloze speldenprikken zou verzachten die zijn huid verscheurden. Met opgeheven kin en gestrekte nek stond hij voor haar. Thérèse lag nu half op de marmeren schoorsteenmantel, maakte een gebaar van opperste walging en riep smekend:

‘O nee, niet daar... Er zit bloed aan.’

Huiverend, met het hoofd tussen de handen viel zij weer neer op haar lage stoel. Laurent stond verbijsterd, liet zijn kin zakken en keek Thérèse met nietsziende ogen aan. Toen greep hij plotseling, naar haar uithalend als een roofdier, haar hoofd in zijn grote handen en drukte met geweld haar lippen tegen zijn nek, op de beet van Camille. Een ogenblik hield hij, duwde hij dit vrouwenhoofd vast tegen zijn huid aan. Thérèse bood geen verzet, ze uitte gesmoorde jammerklachten en stikte bijna tegen Laurents nek. Toen zij zich uit zijn handen had bevrijd, veegde zij heftig haar mond af en spuugde in de haard. Zij had geen woord gesproken.

Beschaamd over zijn beestachtigheid, begon Laurent langzaam tussen het bed en het raam op en neer te lopen. Alleen de pijn, dat vreselijke schrijven had hem ertoe gebracht Thérèse te dwingen hem te kussen; en toen hij Thérèses ijskoude lippen op het brandende litteken voelde, had hij nog meer geleden. Deze met geweld verkregen kus had hem volledig gebroken. Voor niets ter wereld had hij een tweede willen hebben, zo pijnlijk was de schok geweest. En hij keek naar de vrouw met wie hij voortaan moest leven en die huiverend ineengedoken voor de haard zat, met de rug naar hem toe; telkens zei hij in zichzelf dat hij niet meer van deze vrouw, en deze vrouw niet meer van hem hield. Bijna een uur lang bleef Thérèse ineengezakt zitten, en liep Laurent zwijgend heen en weer. Beiden hadden elkaar ontzet bekend dat hun hartstocht dood was, dat zij hun begeerte hadden gedood door Camille te doden. Langzaam doofde het vuur uit; een grote roze vonkenmassa gloeide na op de as. Langzamerhand was de hitte in de kamer verstikkend geworden; de bloemen verlepden en verspreidden in de drukkende lucht een zware zwoele geur.

Ineens meende Laurent een hallucinatie te hebben. Toen hij zich omdraaide, en weer van het raam naar het bed liep, zag hij in een donkere hoek tussen de schoorsteen en de spiegelkast Camille. Het gelaat van zijn slachtoffer was groenachtig en krampachtig vertrokken, zoals hij het op de stenen vloer in de Morgue had gezien. Hij bleef als aan de grond

genageld op het tapijt staan, zijn benen begaven het en hij moest zich aan een meubelstuk vasthouden. Bij de gesmoorde kreet die hij slaakte, hief Thérèse het hoofd op.

‘Daar, daar!’ zei Laurent ontzet.

Met gestrekte arm wees hij naar de donkere hoek waar hij het gezicht van Camille zag. Door de angst aangestoken kwam Thérèse zich tegen hem aandrukken.

‘Dat is zijn portret,’ mompelde zij zacht, alsof het geschilderde portret van haar ex-echtgenoot haar had kunnen horen.

‘Zijn portret,’ herhaalde Laurent, wiens haren te berge rezen.

‘Ja, je weet wel, dat portret dat jij hebt gemaakt. Tante zou het vandaag in haar kamer ophangen. Ze is zeker vergeten het van de muur te halen.’

‘Ach natuurlijk, zijn portret...’

Het duurde even voor de moordenaar het doek herkende. In zijn verwarring was hij vergeten dat hij zelf die onregelmatige gelaatstrekken had geschetst, zelf die vuile kleuren die hij angstaanjagend vond, had opgebracht. De schrik deed hem het schilderij zien zoals het was, afstotend, slecht opgezet, slordig afgewerkt; het toonde een grijnzende lijkentronie³ op een donker fond⁴. Hij was verbaasd en uit het veld geslagen door de afzichtelijke lelijkheid van zijn eigen schepping. Vooral de twee witte ogen die in de weke, gelige oogkassen dreven, leken volkomen op de rottende ogen van de drenkeling in de Morgue. Even snakte hij naar adem, meende dat Thérèse hem wat voorloog om hem gerust te stellen. Toen zag hij de lijst en hij kalmeerde wat.

‘Haal het van de muur af,’ zei hij zacht tot de jonge vrouw.

‘O nee, ik vind het eng!’ antwoordde zij rillend.

Laurent begon weer te trillen. Er waren momenten dat de lijst verdween en dan zag hij alleen nog maar die twee witte ogen die hem intens aanstaarden.

‘O alsjeblieft,’ zei hij smekend tegen zijn metgezellin, ‘haal het er nou af.’

‘Nee, nee.’

‘Dan zetten we het omgekeerd tegen de muur, dan hebben we niets meer te vrezen.’

‘Nee, ik kan het niet.’

Laf en kleintjes duwde de moordenaar de jonge vrouw in de richting van het doek en verborg zich daarbij achter haar om zich aan de blikken van de verdrongen man te onttrekken. Zij zocht een goed heenkomen en toen wilde hij zich niet langer laten kennen; hij ging op het schilderij af, hief zijn hand en zocht naar de spijker. Maar het portret keek hem zo vernietigend, zo gemeen en zo lang aan, dat Laurent, die zich wat starheid van blik betreft met hem had willen meten, zich gewonnen gaf en ontmoedigd terugweek, waarbij hij mompelde:

‘Nee, jij hebt gelijk, Thérèse, wij kunnen het niet... Je tante moet het morgen maar weghalen.’

Met gebogen hoofd begon hij opnieuw door de kamer te ijsberen en hij voelde dat het portret hem aankeek, hem met de ogen volgde. Af en toe kon hij het niet laten een blik in de richting van het doek te werpen; maar dan zag hij diep in het duister steeds weer de fletse, dode ogen van de verdrongene. Het denkbeeld dat Camille er was, in een hoekje, op hem loerde, tijdens zijn bruidsnacht aanwezig was en Thérèse en hem bekeek, maakte Laurent helemaal gek van angst en wanhoop.

³ tronie = gezicht

⁴ fond = achtergrond

Een omstandigheid, waarover ieder ander zou hebben geglimlacht, deed hem volkomen het hoofd verliezen. Toen hij zich voor de schoorsteen bevond, hoorde hij een soort gekrab. Hij werd bleek; hij verbeelde zich dat het gekrab van het schilderij kwam, dat Camille bezig was uit zijn lijst te klimmen. Vervolgens begreep hij dat het geluid van het deurtje naar de trap kwam. Hij keek Thérèse aan, die ook weer bang werd.

‘Er is iemand op de trap,’ fluisterde hij. ‘Wie kan daar langs komen?’

De jonge vrouw gaf geen antwoord. Beiden dachten aan de verdronkene; ijskoud zweet stond hun op de slapen. Zij zochten een goed heenkomen naar het andere eind van de kamer, ze verwachtten dat de deur plotseling zou opengaan en het lijk van Camille op de vloer zou vallen. Toen het geluid, wat harder en onregelmatiger nu, aanhield, dachten zij dan hun slachtoffer met zijn nagels aan het hout krabde om binnen te komen. Bijna vijf minuten lang durfden zij zich niet te verroeren. Eindelijk hoorden zij miauwen. Laurent ging erheen en herkende de gestreepte kater van mevrouw Raquin, François, die per abuis in het vertrek zat opgesloten en een poging deed eruit te komen door met zijn klauwen tegen het deurtje te krabben. François werd bang van Laurent; met één sprong zat hij op een stoel; met de haren recht overeind en gekromde poten keek hij zijn nieuwe baas recht in het gezicht, met een harde, wrede uitdrukking in de ogen. De jongeman hield niet van katten; François maakte hem bijna bang. In deze ogenblikken van opwindning en angst meende hij dat de kater hem in het gezicht zou springen om Camille te wreken. Dat dier moest alles weten: in zijn ronde, vreemd-opengesperde ogen stonden gedachten te lezen. Onder de starende blikken van het beest sloeg Laurent de ogen neer. Toen hij François een schop wilde geven, riep Thérèse:

‘Doe hem geen pijn.’

Door deze kreet kreeg hij een vreemde inval. Er kwam een absurd idee bij hem op.

Camille is in die kat gevaren, dacht hij. Ik moet dat beest doodmaken. Het is net een mens...

Hij gaf geen trap, want hij was bang François te horen praten met Camilles stemgeluid. Toen herinnerde hij zich de grapjes van Thérèse, uit de tijd van hun wellustigheden, toen de kater getuige was van hun omhelzingen. Hij zei tot zichzelf dat het dier te veel wist en dat het uit het raam gesmeten moest worden. Maar hij had de moed niet om zijn plan ten uitvoer te brengen. François bleef maar in die vechthouding zitten; met uitgestoken nagels, de rug gekromd in onderdrukte ergernis, volgde hij de geringste beweging van zijn vijand met een superieure rust. De metaalachtige glans in de ogen was Laurent onaangenaam; hij haastte zich de eetkamerdeur voor hem open te doen, en de kater vluchtte hevig miauwend weg.

Thérèse was weer voor de uitgedoofde haard gaan zitten. Laurent begon weer tussen het bed en het raam op en neer te lopen. Zo wachtten zij tot het licht werd. Ze dachten er niet over naar bed te gaan; hun zinnen en hun hart waren volkomen uitgeblust. Zij hadden nog maar één wens, de wens uit dit vertrek, waarin zij stikten, weg te komen. Zij vonden het werkelijk hoogst onaangenaam samen opgesloten te zijn en dezelfde lucht in te ademen; zij hadden gewild dat er iemand gekomen was zodat zij niet meer samen hoefden te zijn, iemand om hen te halen uit die verschrikkelijke situatie waarin zij verkeerden, zij sprakeloos bij elkaar, niet bij machte hun oude liefde weer tot leven te wekken. De lange stiltes waren een kwelling voor hen; die stiltes waren zwaar van bittere, wanhopige jammerklachten, van onuitgesproken verwijten, die zij in de kalme atmosfeer duidelijk konden horen.

Eindelijk brak de dag aan, smerig en wittig en bracht een doordringende kou mee.

Toen een bleek licht de kamer had gevuld, voelde Laurent, die van kou huiverde, zich kalmer worden. Nu keek hij Camilles portret recht aan en zag het zoals het was, alledaags,

kinderlijk; schouderophalend haalde hij het van de muur, zichzelf voor stommeling uitmakend. Thérèse was opgestaan en bracht het bed in wanorde om haar tante te misleiden, om haar wijs te maken dat zij een gelukzalige nacht hadden doorgebracht.

‘Nou!’ zei Laurent bits, ‘ik hoop dat wij vanavond wel zullen slapen... Dat kinderachtige gedoe gaat niet langer.’

Thérèse wierp hem een ernstige, intense blik toe.

‘Begrijp je,’ vervolgde hij, ‘ik ben niet getrouwd om slapeloze nachten te hebben... We gedragen ons als kinderen... Jij hebt me van de wijs gebracht met je spookachtige gedoe. Vanavond moet je proberen wat vrolijker te zijn en me niet zo bang maken.’

Hij dwong zichzelf te lachen, zonder dat hij wist waarom hij lachte.

‘Ik zal het proberen,’ antwoordde de jonge vrouw toonloos.

En zo verliep de huwelijksnacht van Thérèse en Laurent.

Vervolg van het verhaal:

De geest van Camille blijft aanwezig in alle nachten die Thérèse en Laurent doorbrengen, waardoor ze uitgeput raken en elkaar gaan haten. Mevrouw Raquin krijgt een beroerte en ze verzorgen haar, ze is verlamd en kan alleen haar ogen bewegen. Tijdens een van de vele ruzies van Thérèse en Laurent komt mevrouw Raquin ook nog te weten dat zij haar zoon hebben gedood, maar dat kan ze niet aan anderen onthullen. Maar Thérèse en Laurent kunnen het leven met de angst en met elkaar niet meer verdragen. Ze willen elkaar doden – en ontdekken dit van elkaar. Dan kiezen ze gezamenlijk voor de dood.

Émile Zola: *Thérèse Raquin* (1867). Vertaald door George Pape, 1981.

Bijlage 2: Hoofdstuk II in originele tekst

Elly Takma was heel gelukkig en zag er beter uit, dan zij in lange gedaan had. Nu, meende nicht Adèle - die al zoo lang bij grootpapa Takma het huishouden deed; zij ook eene Takma, en ongehuwd -: een eerste liefdesromannetje, dat een meisje van even twintig doorleeft en waarom ze ongelukkig is: een verbroken engagement met een kerel, die zijn maîtresse opzocht, na 's avonds bij zijn meisje te zijn geweest, zoo een romannetje is niet van invloed op het leven, en al had Elly een tijdje gekwijnend, Lot Pauws maakte haar gelukkig, en beter, blij van lach, en roze van wangen.

Nicht Adèle - tante - als Elly haar op zijn Indiesch noemde, gezet, rond van boezem, frisch voor haar leeftijd, had niets van de nederige bloedverwante, die huishouden doet, maar zij was geheel en al de degelijke vrouw des huizes, die op alles let, en wie alléén des huishoudens zaken ter harte gaan, en die trotsch is op haar nette huis. Zij, nooit in Indië geweest, - beheerschte grootpapa's woning met Hollandsche nauwgezetheid, Elly geheel latende aan hare manie van het oogenblik, want Elly had hare manieën, waarin zij voortvoer tot zekere perfectie, om na dat verkregen meesterschap een andere manie ter hand te nemen. Zoo was Elly, achttien jaren oud, een fameuze tennisspeelster geweest, die in matches medailles veroverde, bekend om haar keurig, sterk en sierlijk spel, geciteerd in de bladen van sport. De perfectie-in-tennis behaald, verveelde de tennis plotseling Elly, had zij haar racket aan een roze lint in hare kamer opgehangen, omstarreld door de medailles en was gaan ijveren voor Armenzorg, heel praktiesch doende armenbezoek en ziekenverpleging; aan het bestuur stelde men haar op prijs. Op een dag echter, toen een zieke man haar zijn wonde been, dat één gat was, getoond had, was zij flauw gevallen, en mèende zij haar grens in filantropie te hebben overschreden. Zij trok zich terug, en daar eene handigheid trilde in de tippen harer nerveuze vingers, was zij gaan haar eigen hoeden maken en boetseeren tegelijkertijd. Ze deed beide dingen goed: de hoeden waren zoo aardig, dat zij in ernst er over dacht een modezaak op te zetten, te werken voor haar kost. Ook het boetseerwerk was alleraardigst: een paar lessen, en zij boetseerde naar model: haar kop van een Armen Jongen werd aangenomen. Toen was Elly verliefd geworden, en zij was héél verliefd geweest; haar engagement had drie maanden geduurd; toen was het verbroken, en Elly, die geen halve natuur was, al scheen zij samengesteld uit vele naturen, had zeer geleden, gekwijnend, was zwaar ziek geweest. Tot zij op een dag herstelde, met een gevoel van weemoed als eenige herinnering. Zij was toen drie-en-twintig, en zij was gaan schrijven: onder een pseudonym had zij haar eigen engagement als novelle gegeven: de novelle was niet slecht. Haar nieuwe manie bracht haar meer en meer in aanraking met Charles Pauws, die ook schreef, voornamelijk voor couranten; artikelen, causerieën. Elly meende, zij had hare grens in de letteren spoedig bereikt. Zij zoû na deze novelle, haar gebloed en gebloed uit het hart, nooit meer iets schrijven. Zij was drie-en-twintig, zij was oud. Zij had haar leven gehad, in verschillende schakeeringen. Toch was er nog iets, er was Charles. Hij zacht, week, geestigjes, met de lieve oogen van zijn moeder, met de blonde haren, zorgvuldig gekapt, met zijn te licht blauwe dassen, hij was niet de man, dien zij zich had gedroomd, en zij voelde, o nog wel hevig soms, den weemoed van haar leed. Maar zij hield van hem, zij hield van hem heel veel, en zij vond, dat hij zijn talent vergooide aan klein werk, aan journalistiek, die hij héél gemakkelijk deed -

toch heusch een heel apart genre, wierp Charles tegen - terwijl zijn twee romans zoo mooi waren, en hij sedert tien jaren geen ernstig werk meer had ondernomen. En in dit meisje, doorzettend tot zekere grens - ontbloede, op den nu wat romantischen grond van haar leed en haar weemoed, de roeping: die van Lot op te wekken tot werken. Tot heusch werken, tot mooi werken. Niet meer te leven voor zichzelf, maar voor een ander, met Lot te leven, die zoo vele kwaliteiten had, maar ze niet ernstig kweekte. Zij zocht Lot meer en meer op; hij dronk thee bij haar; zij spraken, zij spraken veel; Lot, niet verliefd van complexie, vond het waarlijk prettig met Elly te zijn, liet zich aanporren, begon een roman, bleef steken... In hem suggereerde zij, dat hij haar noodig had. En hij vroeg haar. Zij was heel gelukkig en hij ook, ook al waren zij kalm van liefde. Hen bekoorde het vooruitzicht samen te leven, samen te praten, te wonen, te werken, te reizen, in de glimlachende sympathie hunner zielen; de zijne wat klein, ijdel, sceptiesch, artistiek, vooral lief toegevend voor anderen, met een tintje lachende bitterheid, en één Angst, die die ziel beheerschte, de Angst voor den ouderdom...; de hare, op dit oogenblik, vol ernst haar roeping getrouw te blijven en haar leven mooi doel te geven met het opgaan in een ander.

Elly, dien morgen, zong, terwijl de wind vroege herfstbladeren goudzonnig langs de ramen joeg. Zij was, met een nog niet geheel verleerd talent, bezig een najaarshoed te veranderen, toen nicht - tante Adèle - binnenkwam.

- Grootpapa heeft slecht geslapen van nacht; ik heb hem telkens hooren bewegen...

- Ja, dan heeft hij last van suizingen, die net als stemmen zijn. U weet wel, zei Elly; dan hoort grootpapa altijd die stemmen... Dokter Thielens meent, een voorbode van spoedig totaal doof worden... Arme opa... Ik ga dadelijk naar hem toe. Even mijn hoed... Ik wil hem van middag opzetten. Wij gaan naar oude mevrouw Dercksz en naar tante Stefanie... Tante, ik ben zoo gelukkig. Lot is zoo lief. En hij heeft zoo een mooi talent... Ik ben overtuigd, dat wij heel gelukkig worden. Ik wil veel reizen, Lot houdt er ook van. Er is kwestie van inwonen bij Steyn en mama Ottilie... Ik weet het niet. Ik ben liever op mijzelf... Toch, ik weet het niet... Ik hoû wel van mama Ottilie... Zij is wèl de mama van Lot. Maar ik hoû van harmonie om mij heen, en Steyn en zij kibbelen. Ik zeg maar Steyn tegen hem. 'Meneer' is te stijf, en 'papa' kan ik niet tegen hem zeggen. Trouwens, Lot zegt ook Steyn. Het is wel moeilijk zoo een familie... Steyn zoû het zelf vreemd vinden, als ik 'papa' zei... Vindt u den hoed zoo lief? Ik zal morgen den uwen veranderen. Kijk, het is net een nieuwe hoed... Ik ga even naar grootpapa... Arme opa, heeft hij slecht geslapen...

Zij liet de kamerdeur open. Tante Adèle zag rond, de kamer lag vol hoed-fournitures... De Arme Jongen glunderde in een hoek; de medailles starrelden om de racket, aan roze lint... Over de schrijftafel vlakten vierkant vellen papier...

- Wat een rommel, zei tante Adèle.

Zij dorst aan de papieren niet komen, hoewel zij ze gaarne had opgeruimd: zij kòn zoo veel verspreide papieren niet zien, en zij moest den drang van hare vingers inhouden... Maar de fournitures ruimde zij op, vlug, in kartonnen dozen, borg ze weg. Toen ging zij naar beneden, waar de meiden de eetkamer uithaalden. Elly, de trap opwippende, hoorde de slagen, waarmee een fauteuil werd geklopt: zij voelde ze als op haar rug, liep sneller de trap op, naar de eerste verdieping, waar grootpapa huisde. Voor een deur haalde zij adem, klopte, maakte open. Zij kwam met kalmen tred binnen.

- Hoe gaat het, opa, vandaag...

De oude-heer zat aan een bureau-ministre, te zoeken in een lade: hij sloot ze rustig, toen Elly binnenkwam. Zij naderde, kustte hem.

- U heeft niet goed geslapen?

- Neen, kind, ik geloof... heelemaal niet. Maar opa kan wel zonder slapen...

Hij was drie-en-negentig, grootpapa Takma: laat getrouwd, en zijn zoon laat getrouwd, was het mogelijk, dat hij een kleindochter had van den leeftijd van Elly. Hij leek echter jonger, veel jonger, misschien omdat hij mengelde, tactvol, een schijnbare onverschilligheid in uiterlijk met een werkelijke, bestudeerde zorg. Om den ivoren schedel hing nog een ijle krans haren grijs; geschoren het heele gelaat was het als een verweerd perkament, maar de mond was, om het kunstgebit, jong en lacherig van lijn gebleven en de oogen stonden helder bruin, frisch, zelfs scherp achter zijn bril. Zijn figuur was klein, tenger als van een jong mensch en fijn, en om zijn even gewelfden uitgemagerden rug hing een heel kort veston-jasje: het hing open en tuitte van achteren. De handen, te groot voor 's mans kleinte, geaderd, verzorgd, beefden voortdurend, en een tic was in den halsspier, zoo dat het hoofd schokschouderde een enkelen keer. Opgewekt was zijn toon, warm, met te veel bonhomie, om niet gedwongen te zijn, en de woorden waren langzaam en wel overwogen, hoe eenvoudige dingen ze ook zeiden. Als hij zat, zat hij recht, op kleinen stoel, nooit in elkaâr, als ware het, steeds op zijn hoede; liep hij, dan liep hij vlug, met heel kleine stapjes van stijve beenen, die niet wilden toonen hun rheumatiek. Hij was ambtenaar geweest in Indië, het laatst Lid van den Raad van Indië, nu reeds jaren lang gepensioneerd; in zijn conversatie bleek, dat hij was op de hoogte van politiek, op de hoogte van koloniale dingen: hij lachte om ze, gematigd ironiesch. In omgang met zijn altijd jongeren - want tijdgenooten alleen waren hem de oude mevrouw Dercksz, Dillenhof van zichzelf, zeven-en-negentig jaren, en dokter Roelofsz, acht-en-tachtig - in omgang was hij goedig neêrbuigend, begrijpend, dat de wereld aan menschen zelfs van zeventig en van zestig anders toescheen dan aan hem, maar de bonhomie was tè veel, was soms te uitbundig om niet gemaakt te zijn en niet te doen denken, dat hij steeds anders dacht dan hij sprak. Hij maakte den indruk van een diplomaat te zijn, die, zelve steeds op zijn hoede, in een ander peilde, wat diè wist... Soms, in zijn heldere oogen, sprankelde een vonk op achter de bril, als trof hem plotseling iets, een heel acute gewaarwording en de halsspier-tic wierp het hoofd ter zij, of hij, plotseling, iets hoorde... Lacherig vertrok dan zijn mond na, en werd hij het haastig ééns met wie hij sprak.

Vooraf in hem trof die nerveuze, vlugge helderheid in zoo heel ouden man. Het was of hij door een vreemde capaciteit zijn zinnen had gescherpt, zoo dat zij vaardig gebleven waren, want hij las nog veel, met een bril; hij hoorde scherp; hij was moeilijk voor wijn; gevoelig voor luchten; hij kon in den donker iets vinden. Alleen, soms, midden in een gesprek, was het of een onoverwinnelijke dommelig over hem nevelde, staarden plots zijn heldere oogen glazig, viel hij in slaap... Men liet hem, had de beleefdheid het hem niet te toonen: vijf minuten daarna ontwaakte hij, sprak verder, nieerde dat moment onbewustheid. De inwendige schok, waarmee hij ontwaakt was, was voor niemand te speuren.

Elly, altijd een oogenblik, ging 's morgens haar grootvader zien.

- Van middag gaan wij visites maken, bij de familie, zei Elly. Wij zijn nog nergens geweest.

- Zelfs nog niet bij grootmama.

- Wij gaan van middag het eerst naar haar. Opa, we zijn drie dagen geëngageerd. Dadelijk kan je toch niet iedereen met je geluk lastig vallen.

- En je bént gelukkig, kind... begon grootpapa met bonhomie.

- Ik geloof het wel...

- Het spijt me, dat ik je niet bij me kan houden, met Lot, ging hij luchtigjes voort: hij had soms een zweverige manier van ernstige dingen te behandelen, en zijn dunne stem miste dan nadruk. - Maar zie je, daàr ben ik te oud toe: een jong huishouden, geincrusteerd in het mijne! Trouwens, op jezelf wonen heeft meer charme. Kindje, we spreken nooit over geld... Je weet, papa heeft niets nagelaten, en het geld van je moeder heeft hij opgemaakt: dat was met verschillende ondernemingen op Java; het lukte niet... Ze hebben geen geluk gekend, je arme ouders... Zie je, kindje, ik ben niet rijk, maar ik kan zoo wonen, op mijn Mauritskade, omdat een oud man niet veel behoeften heeft, en tante Adèle zoo knap alles doet. Ik heb uitgerekend, dat ik je tweehonderd gulden kan geven, in de maand. Maar meer niet, kind, meer niet.

- Maar opa, het is heusch heel mooi...

- Nu, je mag het van je grootvader aannemen. Je bent toch mijn heritière, hoewel je niet alleen bent; neen, grootvader heeft nog anderen: goede kennissen, goede vrienden...

Het zal niet lang meer duren, kind. Rijk zal je niet zijn, want mijn eenige luxe is mijn huis. Verder - dat weet je - gaat alles zuinig. Maar je hebt, vooral later, genoeg, en Lot schijnt nog al te verdienen. Ach, geld maakt het hem niet, mijn kind. Wat het hem maakt, dat is... dat is...

- Wat, opa?

Een dofheid plots overnevelde den ouden heer. Maar hij hervatte na enkele minuten:

- Er is sprake van wonen bij Steyn...

- Ja, maar er is niets zeker...

- Ottilie is lief, maar driftig... zei de oude heer, in gedachten verzonken; het was als dacht hij aan andere dingen, aan meerdere dingen vooral.

- Als ik het doe, doe ik het om mama Ottilie, opa. Omdat ze zoo op Lot is gesteld. Ik zoû liever mijn eigen huisje hebben. Maar we zullen in elk geval veel reizen. Lot zegt, dat hij dat goedkoop kan doen.

- Je zoû misschien, met wat tact, het kunnen doen, kind... bij de Steyns wonen. Ottilie is wel héel alleen... Arme meid. Wie weet, je geeft haar misschien nog iets liefs, wat sympathie om haar heen...

Zijn zweefluchtige stem verteederde, werd voller, van een inniger klank.

- We zullen zien, grootpapa. Blijft u van middag boven, of komt u toch lunchen beneden?

- Neen, zend mij maar wat op mijn kamer. Ik heb niet veel honger, ik heb geen honger... De stem klonk weêr luchtig, en zweefde.

- Het waait, en ik dènk, dat het regenen gaat... Gaat u toch uit, van middag?

- Een oogenblik, denk ik... Naar mevrouw Dercksz...

- Naar grootmama...

- Ja, ja, zeg nu maar grootmama... Als je haar ziet, zeg maar dadelijk grootmama... Dat is minder stijf: ze zal het lief vinden... ook al ben je nog niet met Lot getrouwd... Zijn stem zakte; hij staarde, als dacht hij aan andere dingen, aan meerdere dingen vooral, en met den tic van zijn halsspier schokte hij op, bleef zoo een oogenblik, het hoofd ter zijde, als hoorde hij iets, als luisterde hij... Elly vond grootpapa niet goed van daag... De dofheid nevelde weêr over hem heen; het hoofd zakte, de oogen glaasden. En hij zat daar, zoo broos en oud-fijn, als zoû men het leven weg uit hem kunnen blazen, als een zwevende pluim... Elly liet hem, even

aarzelend, alleen. De oude heer schrikte op, toen hij de deur zacht hoorde sluiten, en hij werd zich geheel bewust. Zitten bleef hij onbewegelijk een oogenblik. Toen ontsloot hij de lade van zijn bureau, waarin hij was bezig geweest en haalde er de stukken uit van een al verscheurden brief. Hij verscheurde de stukjes nog kleiner, zoo allerkleinst mogelijk, en strooide ze in zijn papierenmand, tusschen andere weggeworpen papieren door. Een tweeden brief verscheurde hij daarna; een derden daarna, zonder ze over te lezen. Hij strooide de stukjes klein in de mand, en schudde de mand, schudde de mand... Het scheuren vermoeide zijn vingers, stijf; het schudden vermoeide zijn arm.

- Van middag weêr enkele... mompelde hij. Het wordt tijd, het wordt tijd...

Bijlage 3: Hoofdstuk II in hertaling

Elly Takma was heel gelukkig en ze zag er beter uit dan ze in lange tijd gedaan had. Nicht Adèle, die al zo lang het huishouden van opa Takma deed, zelf ook een Takma en ongehuwd, dacht er eens over na. Een eerste liefdesromannetje dat een meisje van net twintig beleeft en dat haar ongelukkig maakt, een verbroken verloving met een kerel die zijn minnares opzoekt nadat hij 's avonds bij zijn meisje was geweest: zo'n romannetje is niet van invloed op het leven. Al had Elly een tijdje gekwijnend, Lot Pauws maakte haar gelukkig en beter, met een blij lach en roze wangen.

Nicht Adèle of 'tante', zoals Elly haar op zijn Indisch noemde, was gezet, met een ronde boezem, fris voor haar leeftijd en ze had niets van een nederige bloedverwante die het huishouden doet. Ze was juist geheel en al de degelijke vrouw des huizes die op alles let, en die zich uitsluitend bezighoudt met huishoudelijke zaken, een vrouw die trots is op haar nette huis. Zij – nooit in Indië geweest – beheerste opa's woning met Hollandse nauwgezetheid. Ze liet Elly geheel over aan haar manie van het moment, want Elly had haar obsessies waarin ze doorging tot in perfectie, om na dat verkregen meesterschap een andere bezigheid op te pakken.

Zo was Elly een beroemde tennisspeelster geweest op haar achttiende. In de matches veroverde ze medailles, ze stond bekend om haar keurig, sterk en sierlijk spel, zo schreef men in de sportbladen. Toen ze de perfectie in tennis had behaald, verveelde het Elly plotseling, dus had ze haar racket aan een roze lint in haar kamer gehangen, met de medailles stralend eromheen. Ze was gaan ijveren voor de Armenzorg, heel praktisch bezig met armenbezoek en ziekenverpleging. In het bestuur stelde men haar op prijs. Maar op een dag toonde een zieke man haar zijn verwonde been dat één groot gat was en zij was flauwgevalen. Daarmee had ze haar grens in mensenliefde overschreden, vond ze zelf, en ze trok zich terug.

Omdat er in haar nerveuze vingertoppen ook een bijzondere handigheid trilde, was ze haar eigen hoeden gaan maken en gelijktijdig begonnen met boetseren. Ze deed beide dingen goed. De hoeden waren zo leuk dat ze er serieus over dacht een modezaak op te zetten en te werken voor de kost. Ook het boetseerwerk was alleraardigst: een paar lessen en ze boetseerde naar model. Haar kop van een 'Arme Jongen' werd gewaardeerd.

Toen was Elly verliefd geworden en ze was heel erg verliefd geweest. Haar verloving had drie maanden geduurd. Toen was die verbroken en Elly, die geen half karakter was, ook al was ze uit vele karakters samengesteld, had zeer geleden, gekwijnend, ze was zwaar ziek geweest, tot ze op een dag herstelde, met een gevoel van weemoed als herinnering. Ze was toen 23 en ze was gaan schrijven. Onder een pseudoniem had ze haar eigen relatie als novelle uitgegeven en de novelle was niet slecht. Haar nieuwe bezigheid bracht haar meer en meer in aanraking met Charles Pauws, die ook schreef, voornamelijk voor kranten: artikelen, ditjes en datjes. Elly vond dat ze haar grens in de literatuur al spoedig had bereikt. Ze zou na deze novelle, gebloeid en gebloed uit haar hart, nooit meer iets schrijven. Ze was 23, ze was oud. Ze had haar leven gehad, in verschillende tinten.

Toch was er nog iets: er was Charles. Hij was rustig, zacht, grappig, met de lieve ogen van zijn moeder, met z'n blonde haren, zorgvuldig in model, met zijn te lichtblauwe dassen. Hij

was niet de man van wie ze had gedroomd, en soms voelde ze de weemoed van haar liefdesleed nog wel hevig. Maar ze hield van hem, ze hield heel veel van hem. En ze vond dat hij zijn talent vergooide aan klein werk, aan journalistiek, wat hij heel gemakkelijk deed. Charles wierp dan tegen dat het toch een heel apart genre was. Maar zijn twee romans waren zo mooi en sinds tien jaar had hij geen ernstig werk meer geschreven. En in dit meisje, een doorzetter tot op zekere hoogte, bloeide een roeping op uit de romantische basis van haar leed en weemoed: haar roeping was Lot op te wekken tot werken, tot echt werken, tot mooi werken. Niet meer leven voor zichzelf, maar voor een ander; met Lot leven, die zo veel kwaliteiten had, maar ze niet serieus ontwikkelde. Ze zocht Lot vaker en vaker op; hij dronk thee bij haar; ze spraken, ze spraken veel. Lot, niet verliefd van karakter, vond het waarlijk prettig om met Elly te zijn, liet zich aansporen, begon een roman, bleef hangen... In hem voelde hij haar suggestie, dat hij haar nodig had. En hij deed haar een aanzoek.

Ze was heel gelukkig en hij ook, ook al waren ze kalm in de liefde. Ze keken ernaar uit om samen te leven, samen te praten, te wonen, te werken, te reizen, in de glimlachende verwantschap van hun zielen. Zijn ziel was wat klein, ijdel, sceptisch, artistiek, vooral lief en toegeeflijk voor anderen, met een tintje lachende bitterheid en één Angst die de ziel beheerste, de angst voor de ouderdom. Haar ziel was op dit moment vol ernst om haar roeping trouw te blijven en haar leven een mooi doel te geven met het opgaan in een ander.

Elly zong die morgen, terwijl de wind vroege herfstbladeren goudzonnig langs de ramen joeg. Ze was bezig een najaarshoed te bewerken met een nog niet geheel verleerd talent, toen tante Adèle binnenkwam.

‘Opa heeft slecht geslapen vannacht. Ik heb hem steeds horen bewegen,’ zei Adèle.

‘Ja, dan heeft hij last van suizingen, die net als stemmen zijn. U weet wel,’ zei Elly, ‘dan hoort opa altijd van die stemmen. Dokter Thielens zegt dat het een voorbode is van spoedig totaal doof worden. Arme opa. Ik ga zo naar hem toe. Even mijn hoed... ik wil hem vanmiddag opzetten. We gaan naar de oude mevrouw Dercksz en naar tante Stefanie. Tante, ik ben zo gelukkig. Lot is zo lief. En hij heeft zo’n mooi talent. Ik ben ervan overtuigd dat wij heel gelukkig worden. Ik wil veel reizen en Lot houdt er ook van. Er is sprake van inwonen bij Steyn en mama Ottilie... ik weet het niet. Ik ben liever op mezelf. Toch, ik weet het niet. Ik hou wel van mama Ottilie. Ze is wél de mama van Lot. Maar ik hou van harmonie om me heen en Steyn en zij kibbelen. Ik zeg maar Steyn tegen hem. ‘Meneer’ is te stijf, en ‘papa’ kan ik niet tegen hem zeggen. Trouwens, Lot zegt ook Steyn. Het is wel moeilijk, zo’n familie. Steyn zou het zelf vreemd vinden als ik ‘papa’ zei. Vindt u de hoed zo schattig? Ik zal morgen die van u bewerken. Kijk, het is een nieuwe hoed... Ik ga even naar opa. Arme opa, heeft hij slecht geslapen?’

Ze liet de kamerdeur open. Adèle keek rond, de kamer lag vol hoed-fournituren; de Arme Jongen glunderde in een hoek; de medailles schitterden om het racket aan het roze lint; de schrijftafel lag vol met vierkante vellen papier.

‘Wat een rommel,’ zei Adèle.

Ze durfde niet aan de papieren te komen, hoewel ze die graag had opgeruimd. Ze kon zo veel verspreide papieren niet aanzien en moest de jeuk in haar vingers inhouden. Maar de furnituren ruimde ze vlug op in kartonnen dozen en ze borg ze op. Toen ging ze naar beneden, waar de meiden de eetkamer leegruimden.

Elly wipte de trap op en hoorde de slagen waarmee een fauteuil werd geklopt. Ze voelde de slagen als op haar rug en liep sneller de trap op naar de eerste verdieping waar opa woonde. Voor de deur haalde ze adem, ze klopte en deed open. Ze kwam met kalme tred binnen.

‘Hoe gaat het vandaag, opa?’

De oude heer zat aan een bureau, te zoeken in een la. Hij sloot ‘m rustig toen Elly binnenkwam. Ze naderde en kustte hem.

‘Heeft u niet goed geslapen?’

‘Nee kind, ik geloof helemaal niet. Maar opa kan wel zonder slapen.’

Hij was 93, opa Takma. Hij was laat getrouwd, zijn zoon was laat getrouwd, en daardoor was het mogelijk dat hij een kleindochter had van de leeftijd van Elly. Hij leek echter jonger, veel jonger misschien, omdat hij een schijnbare onverschilligheid in zijn voorkomen combineerde met een echte, bestudeerde verzorging. Om zijn ivoren schedel hing nog een dunne krans van grijze haren; zijn geschoren gezicht was als verweerd perkament, maar de mond was rondom zijn kunstgebit nog jong en lachend van lijn gebleven en de ogen stonden helder bruin, fris, zelfs scherp achter zijn bril. Zijn figuur was klein, tenger en fijn als van een jong mens. Om zijn licht gebogen, vermagerde rug hing een heel kort colbertje; het hing open en stak puntig naar achteren. De handen, te groot voor de kleine man, waren geaderd en verzorgd en beefden voortdurend. Hij had een tic in zijn halsspier, waardoor het hoofd af en toe schokte. Opgewekt was zijn toon en warm, met te veel goedhartigheid om niet geforceerd te zijn. Zijn woorden waren langzaam en weloverwogen, ook als het over eenvoudige dingen ging. Als hij zat, zat hij rechtop, op een kleine stoel, nooit in elkaar gezakt, steeds op zijn hoede, zo leek het. Als hij liep, dan liep hij vlug, met heel kleine stapjes van zijn stijve benen die de reumatiek niet wilden tonen. Hij was ambtenaar geweest in Indië, z’n laatste functie was Lid van de Raad van Indië, nu was hij al jarenlang gepensioneerd. In zijn conversatie bleek dat hij op de hoogte was van politiek, op de hoogte van koloniale dingen; hij lachte erom, gematigd ironisch.

Er waren nog maar een paar leeftijdgenoten: de oude mevrouw Dercksz-Dillenhof, 97 jaar, en dokter Roelofs, 88. In de omgang met jongeren was hij goedig neerbuigend. Hij begreep dat de wereld zelfs voor mensen van zeventig en van zestig anders was dan voor hem, maar hij was te goedhartig, te uitbundig om niet gemaakt te zijn en niet te doen denken dat hij steeds anders dacht dan hij sprak. Hij maakte de indruk van een diplomaat die altijd op zijn hoede is en steeds peilt wat de ander weet. Soms sprankelde een vonk op in de heldere ogen achter zijn bril, alsof hem plotseling iets trof, een heel acute gewaarwording. De halsspiertic wierp het hoofd opzij alsof hij plotseling iets hoorde. Lacherig trok zijn mond dan na en hij werd het haastig eens met wie hij sprak.

Voor al binnen in hem bevond zich die nerveuze, vlugge helderheid voor zo’n oude man. Het was alsof hij door een vreemde capaciteit zijn zintuigen had gescherpt zodat ze goed waren gebleven, want hij las nog veel, met een bril; hij hoorde scherp; hij kon niet goed tegen wijn; was gevoelig voor luchten; hij kon in het donker iets vinden. Alleen soms, midden in een gesprek, was het alsof een onoverwinnelijke vermoeidheid hem overviel. Dan staarden plots zijn heldere ogen glazig, viel hij in slaap. Men liet hem, had de beleefdheid het niet aan hem te laten merken. Vijf minuten daarna ontwaakte hij, sprak hij verder, negeerde dat moment

van onbewustheid. De inwendige schok waarmee hij wakker werd, was voor niemand te bespeuren.

Elly ging 's ochtends altijd even naar haar opa.

'Vanmiddag gaan we op visite bij de familie,' zei Elly. 'We zijn nog nergens geweest.'

'Zelfs nog niet bij oma.'

'We gaan vanmiddag eerst naar haar. Opa, we zijn drie dagen verloofd. Je kunt toch niet gelijk iedereen met je geluk lastigvallen.'

'En je bent gelukkig, kind,' begon opa met zijn goedgehartigheid.

'Ik geloof het wel.'

'Het spijt me dat ik je niet bij me kan houden, met Lot erbij,' ging hij luchtigjes verder. Hij had soms een zweverige manier om serieuze dingen te behandelen en zijn dunne stem miste dan nadruk. 'Maar zie je, daar ben ik te oud voor: een jong huishouden, ingebouwd in het mijne. Trouwens, op jezelf wonen heeft meer charme. Kindje, we spreken nooit over geld. Je weet, papa heeft niets nagelaten en het geld van je moeder heeft hij opgemaakt. Dat was met verschillende ondernemingen op Java; het lukte niet. Ze hebben geen geluk gekend, je arme ouders. Zie je, kindje, ik ben niet rijk, maar ik kan zo wonen op mijn Mauritskade, omdat een oude man niet veel behoeften heeft en omdat tante Adèle alles zo handig doet. Ik heb uitgerekend dat ik je tweehonderd gulden per maand kan geven. Maar meer niet, kind, meer niet.'

'Maar opa, dat is echt heel mooi.'

'Je mag het van je opa aannemen. Je bent toch mijn erfgenaam, hoewel je niet de enige bent. Nee, opa heeft nog anderen: goede kennissen, goede vrienden. Het zal niet lang meer duren, kind. Rijk zal je niet worden, want mijn enige luxe is mijn huis. Verder, dat weet je, gaat alles zuinig. Maar je hebt, vooral later, genoeg en Lot schijnt nogal te verdienen. Ach, geld maakt het hem niet, mijn kind. Wat het hem maakt, dat is...'

'Wat, opa?'

Een vermoeidheid kwam plots over de oude heer. Maar hij hervatte na enkele minuten: 'Er is sprake van wonen bij Steyn...'

'Ja, maar er is niets zeker.'

'Ottilie is lief, maar driftig,' zei de oude heer, in gedachten verzonken. Het was alsof hij aan andere dingen dacht, aan belangrijkere dingen vooral.

'Als ik het doe, doe ik het voor mama Ottilie, opa. Omdat ze zo op Lot gesteld is. Ik zou liever mijn eigen huisje hebben. Maar we zullen in elk geval veel reizen. Lot zegt dat hij dat goedkoop kan doen.'

'Je zou het misschien met wat tact kunnen doen, kind, bij de Steyns wonen. Ottilie is wel heel alleen. Arme meid. Wie weet, je geeft haar misschien nog iets liefs, wat sympathie om haar heen.' Zijn luchtige stem vertederde, werd voller, van een innigere klank.

'We zullen zien, opa. Blijft u vanmiddag boven, of komt u toch beneden lunchen?'

'Nee, stuur mij maar wat op mijn kamer. Ik heb niet veel honger, ik heb geen honger.' De stem klonk weer luchtig en zweefde. 'Het waait en ik denk dat het gaat regenen.'

'Gaat u toch uit vanmiddag?'

'Een ogenblik, denk ik. Naar mevrouw Dercksz.'

'Naar oma.'

‘Jaja, zeg nu maar oma. Als je haar ziet, zeg dan straks maar oma. Dat is minder stijf: ze zal het lief vinden, ook al ben je nog niet getrouwd met Lot.’

Zijn stem zakte. Hij kreunde, alsof hij aan andere dingen dacht, aan belangrijkere dingen vooral. Met de tic van zijn halsspier schrok hij op, bleef zo een ogenblik zitten, het hoofd opzij, alsof hij iets hoorde, ergens naar luisterde.

Elly vond dat het vandaag niet zo goed ging met opa. De lusteloosheid kwam weer over hem; het hoofd zakte, de ogen stonden glazig. En hij zat daar zo breekbaar en oud, alsof men het leven uit hem weg zou kunnen blazen, als een zwevend veertje. Elly aarzelde even en liet hem alleen.

De oude heer schrok op toen hij de deur zacht hoorde sluiten en hij kwam volledig bij bewustzijn. Een ogenblik bleef hij onbeweeglijk zitten. Toen deed hij de la van zijn bureau open, waarin hij bezig was geweest. Hij haalde er de stukken uit van een al verscheurde brief. Hij verscheurde de stukjes nog kleiner, zo allerkleinst mogelijk, en strooide ze in zijn papiermand tussen andere weggegooid papier. Een tweede brief verscheurde hij daarna, een derde daarna, zonder ze nog eens te lezen. Hij strooide de stukjes klein in de mand en schudde de mand. Het scheuren vermoeide zijn stijve vingers, het schudden vermoeide zijn arm.

‘Vanmiddag nog een paar,’ mompelde hij. ‘Het wordt tijd, het wordt tijd.’

Bijlage 4: Vragen boekgesprek

Wat is de basis voor een goede (liefdes)relatie?

Moet je het verleden laten rusten?

Waarom hebben mensen geheimen?

Bestaat het noodlot?

Hoe zuiver je je geweten?

Is een slecht huwelijk 'erfelijk'?

Wie / wat bepaalt het karakter van een mens?

Is de neiging tot misdaad 'erfelijk'?